

ՃԱՍԱՊԱՇՈՐԴԱԿԱՆ ՑԻՇՈՂՈՒԹԻՒՆԵՐ

ՊԱՐՍԿԱՍՏԱՆԻՑ

Պ Ե Տ Օ Ւ

(Հարուճակութիւն 1)

Կէս օրին պատահեցինք մի փոքրիկ առւակի, հանգիստ առանք, նախաճաշեցինք, Խօսք բացւեց այն բանի մասին, թէ թուրքն ինչու է հալի հացին սմուրտառ ատամ, քանի որ իրանք տասն անգամ աւելի կեղտառ, մուրտառ են հալից, Մեր ձիապանն ուղելով ապացուցանել գործնականապէս, որ ինքը հալին մուրտառ չի համարում, մօտեցաւ և մեր հացից մի պատառ դրեց բերանը, Մի փոքր վատու ընկերս, զարմանալով ինձ դրգեց հէնց այն վալոկեանին, երբ թուրքը ծածուկ հացը բերնից թափում էր առւկ մէջ և ապա բերանն էլ մաքուր լաց, Նորից ճանապարհ ընկանք, ալժմ Միլլիւկ դաշտը կարսամ ենք լախութեամբ, Գնում ենք, գնում, վերջ չը կաս արեգակն ալլում է, մենք բաւականին լոգնել ենք, Սկսեցինք ձին արագ քենը և նոյն խոկ մի քիչ վագեցնել բաց որովհետեւ անձունի փալանալ բոլորովին անզարմար էր քշել ընկերոջս ձիու փալանը շուռ եկաւ և ինքը թրմիաց գետին, Մեր թուրքը հետեռոքն է, պէտք է խոստավանել հիանալի քալորդ է, ձիաները սովորական արագութեամբ հազիւ նրան հետեռում էին, Արդէն վիսուն վերստ անցել էինք և նրա վրաէ լողնածութեան նշով չի երևում, Աս սաստիկ խղճահարսեցի և լազանցի նրան, որ մի բան ամելի կը տամ.

Մօտ ժամը 4-ին կոտուք պղտոր գետն անցանք և իջևանեցինք նրա ափին կառուցած կոօղի դիւլը, Ձիաներից վալր գալուն պէս մող շրջապատեցին պարսկէները, Ամսնաքը արքերը չորս արած, շուած նակում էին

¹⁾ Տես «Մուրճ» 1891 թ. № 11.

մեզ և մեր շորերին, Զգւեցրին իրանց հարցերով, «Դուք անպատճառ ու թաղան» (այս կողմից) էք գալիս, Թիֆլիսից, հակ մարդիկ էք, Ուր էք դնում, Բնչ գործի էք, առաւատը գիշերով պիտի գնաք, ալս «Պամէն» էք քանիսի էք առել, Էօֆ, ալդ բկով «Էքմէքն» ինչ լաւ են, քանիսով էք առել և ավել»:

Եւ ալդ ամենքը հագնւած էին շատ վատ, անձոռնի, անճաշակ ու կեղսոս, Ազոտոտ թաղիքէ գլխարկ, զօլատը շալից թիկնոց, որը մի քիչ նմանութիւն ունի ժակետի, առանց թների, «որ քեազախա է կոչում, լան անշնորհք արխալուղ բաց կանաչ, կամ սպիտակաւուն գոյնով, կարծ սպիտակ կտակից վարտիկ, անպէս որ սրունքների վարի մասը միշտ բաց երեսում է, Ուտներն Աստած հեռու տանի, Գուլպաների բկները չեն կապում, ուտնամանները անձոռնի, հաստ ու տմւ բաներ են, որոնց կրոնկները միշտ ծալւած է, որովհետեւ տան մէջ սովորութիւն ունին ծալւապտիկ նստելու, ուրեմն և շուտ-շուտ հանել հագնելու, Դրանք շատ անկարմար են քաղելու համար, Ես երկու օրւակ ընթացքում բաւական մօտ լինելով դրանց, ոչ մի լաւ բան չը տիսակ դրանց մէջ, դրանք սաստիկ ատելի զարձան ինձ, Մի լաւ լատկութիւն, որ աչքի էր ընկնում, այն էր, որ հողի հետ կապւած են, մշակում են, բաց որովհետեւ խաների ճորտերն են, սաստիկ հարստահարուում են, աղքատ են,

Մոռացակ ասել, որ հրացանից զատ մեր պաշտպանութեան զէնքն էր՝ հեղինակութիւնից օգտուել, Մենք արդէն կնքաւծ էինք, Ես մի լատնի վաճառականի, որ Պարսկաստանում մնե անուն ունի, մարդն էի, իսկ միւսը մի իշխանի գործակատարը, Երբ հարցնում էին, թէ ով էք, Ես խսկոն հպարտութեամբ պատասխանում էի ալս ինչ նշանաւոր վաճառականի մարդն եմ, Կարծես զրանով մի քիչ զսպում էինք նրանց վատ դիտաւորութիւնները:

Նորնոր խումբեր էին գալիս մեղի տեսութեան, ես ձանձրացակ ու ներս մտնելով տուն, բուրկիս (Եափնջի փոեցի ու պարկեցի հանգստանալու ձանձներից ազատ մնալու համար, թաշկինակս քաշեցի երեսիս 5 բուպէջից խսու իրար ետերից ներս մտան երկու պարկիկ, Տասը բոպէի չափ խօսելով մեր ու շոշերի մասին ինձ ձախ տին հետս խօսելու Ես ըսցի, իրը թէ քնած եմ, Հաւաստիանալով, թէ արդէն անուշ քուն եմ մտել նրանից մէկն առաջարկեց իւր սովորական ու շատ պարզ ծրագիրը, Անթէ սրանք առաւատը մի քիչ վաղ ճանապարհ ընկնեն, Ես ու Գեամիլը աշխալուովն 7, աղաճ հեռու, (աղաճը 7 վերատ է) ձորի մէջ կը խենք սրանց բոլոր շորերը՝ ինչպէս երեսում է բաւականին փող էլ պիտի ունենան, Եթէ զիմադրեն ես կը խփեմ, Պէտք է առաջուց ձիապանի համաձախութիւնը առնել, որ շուտ ճանապարհ ընկնեն նրան էլ բաժին կը տանք, սուջեցի չէ, ուրախութեամբ կը համաձախի, Հետաքրքիր է լսել, թէ ինչպէս զադառակ և ուշադրութեամբ էին կապում ալս դաւադրութիւնը, Դրանց բարի դիտաւորութիւնը լաւանեցի ընկերոջս, Մի ժամ՝ չափ առանձին

հանգստութիւն հազիւ կարողացանք վալելիք թէի ժամանակ դարձեալ սկսեցին կուտակել մեր զլիխն, Ամեն մի ներս մտնող պարսկին բարձում էր սալամին ալէքում բառերով, իսկ քրիստոնեաներիս, «Ալլահ սախլան», Ազդ բոլոր պարոններն հերթով, իրանց շառուկ բաժակներով, սկսեցին մոզ հնա թէ անուշ անել Շաքարն աղջքան բազմութեանը չը բաւականաւալ մենք սկսեցինք կծովի խմել, բայց նրանք դարձեալ իրանց էն էին քշում, Պարսկաստանում ամեն աեղ թէի համար գործ են ածում փոքրիկ բաժակներ, Ռուսաստանում դրանցով միան զինի են խմում, ամեն մի մարդ խմում է երկու բաժակ և շատ քաղցր. մինչև շիրին (քաղցր) և մուշ գոյնով չը լինի, չեն խմի, ննչպէս երեսում է ալս երկրում թէլը ոչ թէ գործ է ածում զլսաւտրապէս ջրի կարիքը լցուցանելու համար, ալլ իրեն մի քաղցր ըլպելիք չէրէթ, Ազդ ժամանակ ներս մուաւ մի պարսիկ ես, որը իւր անձունի քրքրած շորերով բոլորովին չէր տարբերում մեր միւս 8 բարեկամներից, միան մաշւած, կարմիր ուսադիրներից և անշնորհք զամալից երեսում էր, որ դա զինւոր պէտք է լինի, Ամենքը բոլորւցին թուրքի շուրջը և սկսեցին ամեն մէկն իրանց տեսածն ու լսածը պատմն՝ լալոնի աւազակ Քեարիմի, Խամակի և ալլ քաջերի մասին էր խօսքը. Ամբողջ երկու ժամ սպանութիւնների, թալանի, զողութեան, աղջիկ փախցնելու մասին էին պատմում մի առանձին ողմութեամբ. Ազդ նկատելի էր շատ տեղեր, Երեք պարսիկ պատմիներ 14-ից 16 տարեկան դրանց քամակին կուչ եկած ուշադրութեամբ լսում էին աղդ բարուղական հերոսական պատմութիւնները, որպէս զի 20 տարեկան զառնաւալըն պէս, ձի և «անալու» ճարեն իրանց գաղափարական նախորդներին նմաննելու.... Ալսպիսի աւանդութիւններով է կրթում պարսիկ մատաղ սերուղը, Տան միւս անկիւնում աչքի էին ընկնում դարձեալ նոյն թշւառ արարածները մերկ սրունքներով բոքիկ, աղտոս շորերով, Նրանց մէջ ամենից շատ հարստահարւածները ուրիշների անասնական կիրքեր լազեցնելուց անսանական կարիքը լցուցանելուց, և տնալին սորկական ծանր աշխատութիւնից զատ ուրիշ բաժին չունեին.... Դրանց կեանքը տեսմնելը շատ դժւար է, սաստիկ խոլս են տալիս քրիստոնեաներից:

Մեր դաւադիրների ծրագիրը քանդելու համար՝ արեածադին զուրս եկանք: Ես արդէն պատրաստում եմ մի բառ վճարել անասիրոջը չը վիրատրելու համար, միւս կողմից ընկերու լավոնում է, թէ գիշերելու համար փող են ուզում. կարծենմ հակ կամ վրացի զիւղացին պատիկ չէր վարւի, մանաւանդ որ բոլոր ծախաը մերն էր, Գիւղից զուրս մեղ միացաւ և մի ուրիշ ձիատը հրացանով, որը նոյնպէս վառնգի համար ուշ էր զուրս եկել:

Միլդիւզը հիափախից հարաս ձգւելով, մի ճիւղ ես արձակում էր կւօղլու մօտից զէպի արմմուտք, որը կազմում է հօտուրի հովիաը. Մեր առաջ բացում էր մի հրաշալի տնաւարան, ալլ ես անպառու Միլդիւզը չէ, Զեռդից երեսում են պարսիկ զիւղերը ծառերի արդիների մէջ խեղլած. Մե-

ճանապարհը շարունակ կտրում են անհամար փոքրիկ ջրանցքներ, առևակներ, որոնք խոխոչալով սփռում են աշխանացանների և ծառասոճկերի մէջ, Ազդ բոլոր ջրերը օգտավէտ կոտորինն են, (Ռուսները իրանց մէջ, Ազդ բոլոր ջրերը օգտավէտ կոտորինն են, Կօսութ զամ), Գետի երկու քարտէզներում սրան անւանում են Կօսութ զամ), Գետի երկու քարտէզներում սրան մշակւած արտերով ու ծառերով, Լսնլի է կողմերն էլ ծածկած են մշակւած արտերով ու ծառերով, Լսնլի է կացաների երգը, Նրանք ողջունում են արեին, Ահա մնծ.մնծ խմբերով կացաների երգը, Նրանք ողջունում են արեին, Ահա մնծ.մնծ խմբերով կացաների երգը, Նրանք ողջունում են արեին, Ահա մնծ.մնծ խմբերով կացաների երգը, Նրանք առաջ էինք գնում, ալճքան զաշտը գեղեցիանում, լայնանում է և ողորմելով ձգւում է գէպի հարաւ, իւր մաքր դաշտի, Մելղիւղի հետ զուգահեռական գիծ կազմելով, Սա իւր մէջ առնելով Խոր քաղաքը, հարածութեածում է մինչև Սալմաստի մօտերքը, Հասանք առաջին հալ գիւղը (Կէսը թուրք), Մահազան, նախկին Մազանդարան, Մինչև ալստեղ բոլոր գիւղերը պարսկական էին, Մահազանի հակերը ալս տարի, բաւական փող պակելով կաթոլիկներից, Թողել են լուսաւորչական կրօնը,

Ըսկերս ինձ շարունակ ցուց էր տալիս ճանապարհի աջ և ձախ կողմերում գիւղեր, որոնք առաջ հալոց են եղել, Դրանց մէջ տեղանուղ վանքերի հետքեր կան, Ազդ բոլորը 1828 թւականի սուս-պարսկական պատերազմի մեծ զաղթականութեան տխուր հետքերն են.

Շատերը լաւ վիշտ են ալդ անողորմ զաղթականութիւնը և նրանից զառաջացած թշւառութիւնները... Համարեա Ատրագատականի բոլոր հավուը շարժելով գեղահան են եղել հիմիկալ մնացածներն այն ժամանակական փշրանքներն են միան, Ումանք մնացել են պարսկա կառավարութեան և խաների լորդորմամբ, կամ սպառնալիքով. կամ թէ զեներալ լազարեսի խաների լորդորմամբ, կամ սպառնալիքով. կամ թէ զեներալ լազարեսի մնացել, ու վախից ձէնները փորը քաշել Ումանք Արաքսն անցնելու մնացել, ու վախից ձէնները փորը քաշել Ումանք Արաքսն անցնելու ժամանակ իրանց հալքը, որդին կամ քուրը խեղդմելով, թքել մտ են գարձել, Առհասարակ սոսկումով են վիշտ ալդ աղջամբ զաղթականութիւնը.

Գաղթողներն առհասարակ ընակութիւն են հաստատել Երևաննեան համանգում, Նախչանի շրջականներում ամբողջ գիւղեր կակ որ զուտ ալդ գաղթականութիւնից են, Ժամը երկումին իջանք Աէղդաւար գիւղը միր ծանօթի տանը, Զարմացաւ երբ ամբողջ երկու օր ճանապարհորդելով պարսկաց կնդուստ գիւղերով, լանկարծ մտնում եմ մի գիւղ որը լաւ տներ, նուն խակ կանոնաւոր սենեակներ ունի.

Մեր բռնած մենեակը կանոնաւոր, եւրոպական ձմով է շինած, միան ճաշակը պարսկական, ունէր երեք լուսամուտներ, որոնցից երկու կողմինը չափաւոր մեծութեամբ, խակ մէջ տեղինը շատ լաին և միապաղադ ապակու տեղ, զարդարած էր կարմիր, կանաչ, կապուտ գոնաւոր փոքր

ապակիներով, որտեղ կազմում են զանազան գեղեցիկ նաշխեր, լուսամուռների վերին մասը կամարաձև է և սպիտակ ապակիները քառորդ թերթից շատ փոքր են, Յատակը ցեխով պինդ և կոկ սրւազած է, նրա վրայ տիռած հասիր, ապա կապիթոներ, իսկ բոլորի երեսից սենեակի երկու կողմի երկարութեամբ զարդարւած պարսկական գովական գորգերով։ Վերին ճակատում ճաշակով շինւած է բուխարիկ (օջախ), պատերը շատ կանոնաւոր և սպիտակացրած։ Առասարակ բնակարանում տիրապետում էր վակելուչ մաքրութիւն։

Տան միւս մասերը կազմում են—մի մեծ ու ընդարձակ սրահ, որի բարձրութիւնը հասնում է $2-2\frac{1}{2}$, սաժէնի, նրեք կողմից պատերն են, աւաշին կողմը բաց է, որն ուղղած է միշտ զէպի հիւսիս, Ալդ տեղթաղած են մեծ և փոքր թռնիբներ, ամառն աղտանդ են նստում։ Սրահից մի ահազին, հաստ ու ծանր գուռ բացում է դէպի մի ուրիշ, երկու անգամ աւելի մեծ բաժանմունք, որ տուն է կոչւում։ Սա էլ նոյն ահազին բարձրութիւնն ունի Ակամաէ մասածում ես, թէ սա երկարկանի փառաւոր տուն կարելի է զարձնել Ակամել և միւս փոքր բաժիններում են տեղաւորում բոլոր պաշարեղէնները։ Զմնուը սրահից, կամ երկլարկանի սենեակներից տեղափոխում են տունը։ Պատերն, սկսած երեանի նահանգից, շինում են սպիտակաւոն ցեխից, նրանց բարձրութիւնը 2-3 սաժէն է։

Մինչև Աէլդաւար էինք խօսացել քերազարի հետ։ Հաշմցի 15 կուան երկու հոգու համար և երկու կուան (30 կոպ.) էլ իմ խօսացած ընծան, 17 կուան ամսցի նրան։ Աէրջինս իշխանարար գոռաց և լանդգնարար փողերը շարտեց սենեակի մէջ, Ակս թնչ ևս տալիս, փահ, ևս ձեզ սաղ սալամաթ տեղ ևմ հասցելի, դուք մարդ պիտի վարձէիք, ևս երիխան ևմ, վերջապէս ամեն մէկդ 5 բուրլուց պակաս չի լինի, վերջացրեց մեր պարոնը կարուկ ու ձանն աւելի բարձրացնելով—Ալալբենի, բարիացալ ևս և իրանից աւելի բարձր բղաւեցի, քանի կուան է վարձդ, 15, երկու կուան էլ աւել «Դու ինձ խոստացել ես, ևս ձեզ սալամաթ ևմ բերել»—Ալուիր, չես ուշում աղդ երկու աւելի կուանն էլ կառնեմու։ Ակս խօսքերից կետու ևս ուշադրութիւն չը զարձնելով նրա ձզաւցին, սկսեցի հանդարատ խօսակցել ներկաւ եղողների հետ։ Նա երբեմն-երբեմն մին էր անում և մոմուռմ, երեխ ափսոսում էր, որ մեզ պէս լաւ որաց ձեռքից բաց է թողնում, ինչու չը թալանել մեզ, Մի փոքր կետու թունալից և վրիժառու հակեացք ձգելով մեր վրայ, փողերն հաւաքեց, ու առանց շնորհակալութիւն կամ մեսան բարեն ասելու զուրս ծլկեց։ Ես արդէն ընտելացել էի պաշտպանութեան զէնքի հետ՝ աւելի բարձր բղաւել, մէկի հետ ասեն ասել և ալն ժամանակ պարսիկն անշուշտ կը զիջանի։ Ալդ օրը Աէլդարագում հանգստանալով լաւ հետաքրքրական ե, ինչպէս ասում են, լիասիրտ կերակու ևլով, միւս օրը ճանապարհ ընկանք Խոյ, որը երեք վերատ հեռու է։ Ալդ քաղաքը երկու սաժէն բարձրութեամբ ցեխի պարսպով է պատած, ոմնի բուրջեր (աշ-

տարակ), Դարպասից մօտեցել էինք, երբ լանկարծ վրա հասան, երեք սովորական հաղուստով, պարսիկներ, մէկը խուրջինը, միւսը մաֆրաչը երրորդը բուրկաններս սկսեցին քրքրից, Նրանց փալուն կոճակիներից երևաց, որ ծառալողներ էին, Քաղաքում մնր առաջ ներկապանում էին թէն նեղլիկ, բաց բաւականին կանոնաւոր փողոցներ, որոնց երկու կողմէն հոսում էին առավինքներ, Հովկան ներկալաշնում է մի քանի փոքրիկ մնրից հոսում էին առավինքներ, որոնք վերմից ծածկուած են, Կեղար կատարելահրար կտրող փողոցներ, որոնք վերմից ծածկուած են, Կեղար կատարելահրար կտրող փողոցներ, ամեն տեղ, շատ խուզ անկիւններից գարշահոտուագէս տիրապետում է ամեն տեղ, շատ խուզ անկիւններից գարշահոտուագէս տիրապետում է ամեն տեղ, համար շնդմեցինք բազարից Մի նեղ քուչում մնր վրայ լարձակեցան մի քանի կանալք, ընկերո առաջ էր զնում, քաշ ընկան խուրջինից և շորերից, Ակղբում ես զարմանում եմ, մտածում եմ, չը մնի ընկերո նրանց խօսքով վիրատրել է կամ մի ուրիշ բան է պատահել, բաց երբ նոյն վարմունքն իմ առաջ պատկերացաւ, հասկացալ որ աղքատներ են, Նրանք հինգ-վեց հոգի էին, աղմկալով խնդրելով ժըմըլը լավով կախ էին ընկուամ, քիչ էր մնում ձիուց վակը բերէին, Ըստամնն մի քանի ժամ պիտի մնալինք խոլում, այլ պատճառով շտապեցի տեսմնել հալոց թաղը, դպրոցն ու եկեղեցին, Երեկոյեան զանդերի ժամանակ, երբ հաղիւ լսում էր տախտակների, կոչնակի խուզ չնկչակոցը ժամանակ և կաթուղիկէ չը կաւ), շտապեցի եկեղեցի, Դիռ ներս չը մտած, (զանգակներ և կաթուղիկէ չը կաւ), շտապեցի եկեղեցի, Դիռ ներս միասին երգում էին... Ներսում ոչ ոք չը կար, Եկեղեցին շատ անշերը միասին երգում էր դպրոցը, ճիշդ տէր թողիկի դպրոց, Մասշուր թողար ու կեղտուո լատակի վրա մաշւած մինդարներ, մի թշուռ, բոլորովին անպէտք տիրացու իւր նոյնքան թշուռ աշակերտներով... Աղդ բոլորը ճնշող տպաւորութիւն է թողնում, Քաղաքից դուրս կան երեք թագիր, հակերը բնակում են ներքին և վերին ամահլաւ կոչւած թաղերում, 80 տում են. մեծ մասամբ արհեստաւորներ են և վատ համբաւ են վակելում Պարսկաստանի հակերի մէջ, Խոլից արտօնանում է բամբակ, շիլա, մանած, շիր և ալյն դէպիկ վան, Ալաշկերտ, Էրգուզում ու նընան. Արտահանողները մեծ մասամբ թուրքեր են, Յերեկը ժամը երեքին գնացի շուկաւ, մի հաւ վաճառականի խանութ, ուր հաւաքւած էին մի քանի հակեր և խօսում էին Պոլսի և էրզրումի դէպիքերի մասին, Դրանց լեզուն սաստիկ աղճառուած է, հազիւ կարողանում եմ հասկանալ, Մի պարսիկ մօտ 40 տարեկան, լղար և բաւականին անամօթ դէմքով մօտեցաւ մնու, Նաքի տակին ինչ որ մի բան է եղանակում, երսի մնու օր հն ու մ է, Կողքին քաշ է արած մի փոքրիկ անօթ, որը կոչւում է «քեաշկիւլ», զա հնդկական ընկողզի կեղեն է և ունի 3 վերշոկ տրամագիծ, Երկար կանգնեց, առանց ամաչելու հակեացքը մէկից միւսի վերալ էր փոխում, վերջապէս կանգ առաւ իմ վերալ երեխ հասկացաւ, որ նորեկ եմ և իւր ձեռքի մի փունջ համեմուց մի քանի հատ առաջարկեց ինձ, Եթէ ընդունեմ, Նշանա-

կում է մի բան ողորմութիւն պիտի տամ նրան. Հանդամանքին աեղեակ չը լինելով, նակում է խօսակիցների երեսին, թէ ալս ինչ է նշանակում. ինձ աղդ գրաւթիւնից ազատելու համար, մինը ոն փող աւեց, որ աղդ պարոնը իսկուն ձեց «քեաշկիւլ» մէջ և հնացաւ. Ողորմութիւն հաւաքելու ժամանակ պահանջող դիրք են բռնում.

Ազգային անւանում են «պարւիչ», որ մեր ճգնաւորների նշանակութիւնն ունի. Ազգայինի հացկատակ դարւիչներով վիստում են Պարսկաստանի փոքրիկ քաղաքներն ու գիւղերը:

Խոլի ժաղովրդի տղամարդիկ գեղճած և գունաթափ են, իսկ կանալք առողջ, զարթ դէմքով. Թուրքերը խալուսակ բացատրութիւն են տալիս Խոլի ջուրն «էգի» ջուր է, աղինքն կանանց վրակ է գալիս:

Միւս օրը վաղ ճանապարհ ընկանք Սալմասու Առաւոտեան մէջը կամաց-կամաց աճնեստանում էր Մեր տուաջ բացմեց գնդեցիկ տեսարան. Աջ ու ձախ ծառատառներ և ալղիներ են. Սառնորակ առ ւակներ խոխոջալով վազում են ամեն ուղղութեամբ. Միլդիւղ դաշտի շարունակութիւնը նորից բացմեց մեր տուաջ. Ակամակ սրտիցդ դուրս են թռչում ալս խօսքերը. Ավանան, հազար ափսոս ալս հրաշալի վալրերին... Քաղաքից և վերստ հեռաւորութեան վրակ հանդիպեցինք աղանձնքի, որը մշակում է բոլորին ասիական, ամենավատ եղանակով Արտեղ ակնտեղ անձունի փոմեր փորած, փորփրած, ծուլութիւնից, թէ ծախս շանելու համար հողը դուրս չեն թափում. Առհասարակ ալս կողմի աղերը թող ովֆ ունին, լաւ տեսակից չեն, դրա վրակ էլ ամելացրէք անշնորհք մշակութիւնը, ամեն բան կը լրանալ Սիրուն մարդագետինների և աշնանացան արտերի վրաւով անցնելով հասանք մի ճամբարաժանի. Մինը մեծ էր, որը թէն մի քիչ երկար էր, բայց աւելի հեշտ և ապահով Միաը կարճ էր, ուղղակի կորում էր լեռները. բաց դժւար անցանելի և վտանգաւոր:

Մեծ ճանապարհի ապահովութիւնն Առտած հեռու տանիւ Դա մի վատ տեղ ամի, որ կոչում է գեաղովկ (կիբճ). Կառավարութիւնը մի քանի ձիաւորներ է դրել ազտեղ ճանապարհորդների ապահովութեան համար և, ահա աղդ ապահովութիւն նորուղներն իրանք պլոկում բաց են թողնում. Համարեսա ամեն օր աղդուղ անպատճան են տգեղ երեսլիները. Զիաւորները ամեն անցնողից կարողութեան համամատ 1, 3, 5, նուն իսկ 10 րուրի սապամաթլը (ապահովութեան փող) առնում բաց են թողնում. Հակառակ դէպքում սարսափելի հակնուանք, տուր ու զմիոց, աղմուկ, սպառնալք է... Առհասարակ ոչ դատ կակ, ոչ դատաստան, որքան սուրդ կտրէ, ակնքանը քոնն է, և թէ անցորդը մի լաւ պատառ է, կարող են նաև ետք դնալ և թալանել...

Մեր ջորեպանն առաջարկեց կարճ ճանապարհով դնալ, որ համ շոտ կերթանք, համ էլ զուր տեղը ձիտորներին փող չենք տալ, Մեր համաձանութիւնից իմառ թուրքն իսկովն ամելացրեց—«Հապա ինչ կը տաք»

որ ազատում եմ ձեղ ալդ ծախսերիցու—Դրա համար մենք քեզ ոշինչ պրատում եմ ձեղ ալդ գնաս, ինչպէս սովորութիւն է, մի քանի կոչենք տալ, միան եթէ լաւ գնաս, Ալդ մէկ, երկրորդ, քեզ կը պարտաւոլեցնենք կարճ անապարհով գնալ, Ստածեց, մտածեց, գլուխը շարժեց և կարճ ճանապարհով քեց.

Աշ կողմօմ, մեղանից 1 վերստ հեռատրութեամբ թողեցինք երկկրորդ աղանձքը, որն առաջինից աւելի լաւ է և ամբողջ Սալմաստին աղ մատակարարողն է, Հասանք վերջին թուրք գիւղը, որտեղից պիտի մի էլենք բարձրանալ լեռները, անցնելու դիւղում պատահեց մի թուրք միսինքստ, որը նորնապէս Սալմաստ էր դնում, Նա բոլորովին չէր զանավանապես, որը նորնապէս Սալմաստ էր դնում, Նա բոլորովին չէր զանավանում սովորական, պատառուուած պարտիկներից, տակից հագած ունէր մի կիսամաշ նշանազգեստ և մի անճունի դամա ունէր Լեռների ստորոտից տեսարանը գեղեցիկ էր Մեր առաջ ձգւում էր մի բոլորածեն, զոգատրից դաշտ, որը չը նակելով խոր աշունքին՝ դեռ կանաչին էր տալիս Խոլը ծառերի մէջ թագ էր կացել. Նրա շրջակակրում, երբեմն Մջապատող բլուրներ են միմեանց մօտ, մօտիկ երեսում էին ծառախմբեր, որոնք դաշտին մի առանձին դիւթական գեղեցկութիւն, զարդ էին տալիս. զրանք տին մի առանձին դիւթական գեղեցկութիւն, զարդ էին տալիս. զրանք գիւղերն են, Աւելցնեմ որ ալս ճանապարհն ևս թուրքերն են բռնած, բայց հաւ գիւղերի մնացորդներն անպակաս են.

Կուրուղ թրքարնակ գիւղում համբական եկեղեցու պատերը դեպի կանգուն են, կան նորն իսկ միջակ տարիներով մարդիկ, որոնք ալդ գիւղուն են ծննել, ապա գաղթել:

Զինորականը մեզ հետ քաղցրութեամբ ուսիրով էր վարտում. գովարանութեան մէջ նա աւելի առաջ գնաց. ՕՔԻւրդերը վալքենի են, զող աւազակ, համա պարսիկներն պակաս չեն, Նրանք էլ անպիտան են, ոչ մինը հավին չի գալ. Նա խաղաղ, հանդարտ, աշխատասէր ժողովուրդ է. Նա իւր քրտինքով է ապրում. Ահա ալս օրերս լիրը քուրդերը Ուրմիի կողմերը դարձեալ ուղում են կուել կառավարութեան հետ, մնեք փամիկուշտներ ուղարկեցինք ախտեղոյ, Նա մինչև անգամ միրգ առաջարկեց մնութեռն անցանք և մտանք մի մեծ և երկար ձոր, որն աւազակների բռն է համարտում. Զինորականը երբեմն ետ էր ընկնում, ընկղմում խորը մտածմունքների մէջ, ապա մեզ համսնելով, հպարտութեամբ ասում էր, «Ակտեղ ահատր տեղ է, բաց միք վախենակ, քանի ես ձեղ հետ եմ», Հասկանալով կեղծաւոր, խարդախ պարակի միտքը, ես ասացի, որ զուր անհանդաւութեան մեջ համար, հարկաւոր դէպքում ինքներս կարող ենք գիտու չը լինի մեզ համար, հարկաւոր դէպքում ինքներս կարող ենք մոզ պաշտպանել, Նա մեր ջորեպանին առաւ, ետ ընկաւ և մի քանի բուպէից իտու նրան պատզամաւոր ուղարկեց մեզ մօտ. Մեղ ապահով բերելու համար փող էր պահանջում. Ալդ ատոր վարմունքը մեզ սաստիկ վրդովեցրեց. Մեր պատզամաւորին վատ ուղարկեցինք և պատասխանեցինք՝ ամօթ քեզ, քաղցր խօսալզ, ընկերական վարմունքդ ասենք, թէ

ալժմնան կեղտուա վարմունքը, Ոչ մի կոպէկ էլ չես ստանալ, Պարսիկն ինչպէս երևում էր, սաստիկ զալրացել էր, նա ալ ևս մնդ հետ չըր զալս, կամ ևս էր ընկում կամ առաջ, Վերջին բլուրն էր, մեր առաջ հիւսիսից հարաւ ձգում էր Սալմաստի գեղեցիկ գաշտավարը, որի երկարութիւնը մօտաւորապէս 40 վերսո է, իսկ լախութիւնը 15—20 վերսո, որի հիւսիս արմենան մասը ձգում է մինչև Ռութիա լճի ափերը, Սալմաստի սահմանները, Հասնելով Սեղեղնան, ուր ճանապարհը բաժանում էր դէպի Փալաճուկ, Բաֆֆու հայրենի գիւղը լիմնապետը մօտեցաւ ընկերոջս և թշնամական գիրք բռնելով, նրա առաջը կարեց, պահանջելով սալտամաթլղ, հակառակ դէպքում նրան սղաչաղ (փախստական) համարելով, իսկոն ձերբակալել պիտի տաք Նրիտասարդն իւր դասը լաւ իմանալով աւելի բարձր էր զոռում և մէկին տասը պատասխանում, Բանն ախտող հասաւ, որ լիմնապետը համբերութիւնից դուրս գնալով ձիռւ սանձով խիեց արդ երիտասարդին, որը իւր ձեռքի թոկն երկու տակ անելով, խիեց ու խիեց մեր սիրելի զինուրականին, ապա ձին քշելով անցաւ գնաց, Ահա մօտենում ենք Փալաճուկին, ինձ հետ եկողը արդ կողմներից էր, Արտերում աշխատող սարմաստցիք շտապում շնորհաւորում էին դրա գալուստը, Հէնց բարենց թէ չէ կոտով թէ մարդ և թէ կին իսկոն հարցնում էին, «Մեր Սեփանին (Ստեփան) չը տըսար, մեր Խանամիրից կիր չես բերելի, մեր կիւկեօր (Գրիգոր) չի կես...»

Տուն հասնելուց լետո մի սարսափելի պատկեր նկարւեց իմ առաջ, Ամն կազմից խոսմբ-խումբ թափում էին իրանց կարօտեալ պանդուխաներից անդիկութիւն ստանալու Թըֆլիզ, Բաթում, Բագրտ, Հաշտարիսան, Նոր-Նախիջնան, Ռոստով, Կիեվ, Օդեսա, շարունակ ալս քաղաքների անուններն էի լուսմ, Մէկը ձեռքերն իրար էր խիստմ ու ծանր միս քաշում, միւրը շիւար կանգնել քար էր զառել, իւր սիրելի պանդխանի հետքն ապանի չէ, երրորդի 26 տարեկան հարսի երեսին ուրախ ժպիսն է խաղում, ամուսինը թիֆլիզ է, առողջ է և բարե է ուղարկել. մի ուրիշի միակ որդին վախճանել է պանդխոտութեան մէջ, նրանից երկար ժամանակ ծածկել են, հիմա նա կասկածում է և վրաւ պրծնելով նորեկի վրաւ ալբան սրտով համբուրում է նրան իւր կաթողին որդու կարօտն առնելու Արտասուքս չը կարողացաւ զսպել հետեւալ դէպքից, Մի մօտ 55 տարեկան պառաւ կին լալագին ձախով ձեռքերն երկինք բարձրացնելով դառն արտասուք էր թափում, հաղիւ կմլըմալով ալս խօսքերը. «Աստած, քեզ փառք, քեզ փառք, եօթը տարի էր տունս «քթաք» (զդակ) չէր մտել եօթը տարի էր սպասում էի իմ կարօտած որդուն, ուրիշի գռներն էի, անտէր, անտիրական...», Արա 28 տարեկան որդին նոր էր վերադրձել, Դեռ Սէղաւարում տեսակ մի պառաւ, որն ամեն մի օտարական տեսնելիս, ազի արտասուք էր թափում, հարց ու փորձ անում իւր պանդխանի մասին, Նրա որդին ամուսնանալուց լետո երեք ամիս է մնացել տանը,

ակժմ 15-րդ տարին է նա պահպուխտ է, ոչ նամակ գրում մօրը, ոչ վող ուղարկում, թշւառ պառաւը սրան նրան դիմնլով, մի կերպ պահպանում է իրան ու հարսին, Ամբողջ Փալաճուկում չը կատ մի տուն, որ պահպուխտ չունենակ, երիտասարդներ չը կան Աւելի վատ է Մահլամ դիւզը, որոնց պից ամենից շատ են գնացել օտարութեան, չը նախլով, որ այդ դիւզը քաջ է համարում, զինւորած է և լաւ դիմադրում է քիւզերի հետո քաջ է համարում,

Տաճկա-Հակաստանից լետոյ Սալմաստը պանդխտութեան երկրորդ բունն է, Գաղղթող երիտասարդութիւնն անքան էլ լարգելի պատճառներ չունի, ճիշտ է, որ զրանցից ոմանք անհող են, ոմանք պարտքի տակ, ան էլ ճիշտ է, որ ձեռքի աշխատանքը սաստիկ ընկած է, բայց չի որ ապ- բուստն էլ չափից դուրս էժան է, Մի դասակարգ կակ, որը երկրի վերակ հող էլ ունի, ապրուստն էլ լաւ է, բայց զարձեալ զաղթումէ, նրա համար ախտ է զարձել արդէն, Գլխաւոր պատճառներից մէկն էլ ալու է, որ Ռուսաստանում ձեռքի աշխատանքը բարձր է, անտեղի մի տարւակ բերած աշխատանքով հազիւ մի տարի, Սալմաստն իսկ որ մի հրաշալի, գեղեցիկ, առատ երկրի է, Նրա անուշ և առատ ջրերը, պարտէզները, սիրուն ար- տերը ճիշտ որ անփոխարինելի են, Օդը մեղմ է, բարեխառն, Սալմաս- տում մաքուր հակաճնակ գիւղերն հետեւալներն են—Հաւթուան, Փալա- ճուկ, Ղալասար, Մահլամ և Սառնա, վերջինում մի քանի տուն քիւրդ հովիներ կան, էլի 15-ի չափ գիւղեր, ուր հալերը խառն ապրում են պար- սիկների հետ Հաւ գիւղերի տները կատարեալ ամրոցներ են... Սալմաստի տները ներկապացնում են մի-մի ամրոց, Նախ սկսում է մի բակ, որի պատերի բարձրութիւնը 2—3 սածէն է, ապա մի երկրորդ բակ նոյնպիսի առողելի պատերով, վերջապէս մի երրորդ հակաթ, ուր արդէն տան մուտքն է Նորմէկ տիսուր ու բանդարկւած է համարում իրան ալդ տների մէջ:

Քիչ տներ կան, որ սենեակներ չունենան, Ամառներն ապրում են ոենեակներում, որոնք երբեմն երկրորդ լարկ են լինում, սենեակ չունե- ցողները սրահում, իսկ ճանուը տեղափոխվում են տունը, որն իւր անկար- ժարութիւններով պահաս չէ կովկասի գիւղերից, տների կոտորները շատ լաւ են շինած, Առհասարակ պարսկական սովորութիւնները, նիստ ու կացը տիրապետում է հակերի տան մէջ, Տղամարդիկ վերնից հագնում են պաէմատ պիտօնակի նման մի բան, որը մինչև ծնկներն է հասնում և իւր ետենի օգմարով ամելի արխալույի է նման, տճէ է, պարակական և ալդ երկ- րում լարգւած հագուատ, Գլխարկները, որոնց մէջ կարդոն (ստորաթուզթ) է դրած երեսից մորթու նման և գործւածք քաշած, չափազանց անլարմար է արեի և անձրեի, ծածկելու և վերառնելու համար, ծածկելու ժամանակ մարդու ալլակերպում է անճոռնի արան, քեազախի և փաստակ, Անդրա- կարտիկ եւրոպականնին բաւականին մօտ է, միան լան ու անճոռնի կարած:

Սուերը, որ նման է մալականների կանանց հապած բաշմակիներին,

քաղելու համար անկարմար են, արխալողները կովկասեանի նման է, կանալք հակական գիւղական դէրիաներ են հազնում, վերան կապում կարծ և խիտ օգմաներով գողնոց. Դէրիաների վրավից քիւլաճա, համարեա ամենքը զիմները ծածկում են սպիտակ, մեծ լաշակով, քօղով կորդիկով (քիւլաճա). ճակատներին քիչ զարդարանք, ոսկի չեն դնում միայն երբիմ պատահում են արծաթեալ գօտի կապողներ, Գործի ժամանակ կանալք վերնեց հազնում են ճիշտ շապկի նման մի բան, որը համուռմ է մինչև ոսները. Աղջիկները նոյն ձևով են հազնուում, միայն զվաները ծածկում են, աւելի դէպի ճակատը թէքած, տաճկական արախցնով, որ շատ սազ է զալիս. Արախցնի երկու կողմից դէպի ականջները քաշ են ընկնում իրեւ զարդ, ուստական մի քանի ոսկիներ, իրար հետ միացած օղակներով. ականջների վերակ կրում են ահադին կիսալուսնաձև օղեր, որոնց իրանք զինդ են անուանում. Փոքրիկ աղջիկների ուսերը գեղեցիկ կերպով զարդարում են թուխ և փալլուն մազերի մանրիկ հիւսերը, որոնք ծգւում են մինչև գոտկատեղը և որոնց ծալքերից քաշ են անում արծաթի փողեր. աղդ զարդի անունն է «քեալեաղիու».

Տղամարդիկ առհասարակ միջահասակ են, պնդակազմ, առողջ և միջակ գեղեցիկութեան տէր, բայց կանանց չի կարելի համեմատել տղամարդիկների հետ, նրանք բարձրահասակ են, լազմանդամ, կարմրերես, սաստիկ առողջ ու գեղեցիկ, սակայն աղդ գեղեցկութիւնը աւելի լեռնական է:

Կանանց տիպն ունի իւր որոշ աշքի ընկնող դերը, որոնք խակոն աշքի են ընկնում և լաւ տպաւորութիւն թողնում. Բնականարար թունդ սախցիների, պարափիկների աղեցցութեան տակ ընկնելով, փախչում են տղամարդիկներից, սակայն հասարակ դասակարդի կանալք իրանց աւելի մատչելի են պահում, մինչև անդամ խօսակցում, հարց ու փորձ անում. վաճառականների, ունարդների կանալք, Աստած հեռու տանի, աճնաբէս փախչում են, որ կարծես հարեմից նոր են զուրա եկել, նրանց երես տեսնելն անհնարին է:

Սալմասացիները մնունդի վերակ կանոնաւոր ուշադրութիւն են դարձնում Բոլոր գիւղացիները, բացի սակաւաթիւ չքաւորներից, ամեն օր միս են գործ ածում. թէ ճաշին, թէ երեկուեան նրանց սեղանից անպակաս է տաք կերակուրը, Սալմասատի սպիտակ գինիսով. Ճաշի ժամանակ սուփրէն փառում են, ջրով լւացում, ծալապատիկ բուրում նրա շուրջը, երեք-չորս հոգու առաջ դնում մի չանախ, միաը ջոկում և ակնքան բրդում, որ ջրի հետք չի երեսում, ապա մատներով մկսում են գործել, հետո ու հետո կոնծելով Սալմասատի համեղ և սպիտակ գինին խմում են առանց փքուն խօսքերի. Աղդ զործողութիւնն աւարտելուց լետու միան ածում են կրկին չանախի մէջ, հացով ճմռում, աղ ածում վերան և անուշ անում, նորից պարագելով սպիտակ գինու բաժակները. Հացից լետու և թէ օտար չիւր կատ զահուէ են բերում, որոնք ախքան փոքր են, որ հաղիւ մի ումպ

լինի. այնուհետեւ սկսում են դաշտել կամ ծխախոտ. եթէ հարտաստ առևտրական է, ծառան պատրաստում է դալլանը, տալիս է մեծին և ոտքի վրակ կանգնում. հէնց որ մասով կամ աչքով են անում, խակոն մէկից առնում միւտին է տալիս, նորից ոտքի կանգնում. կամ թէ չէ պարոն գրանից հանում է ծխախոտի ամանը, ծառան խսկոն հասկանում է բանն ինչում է, վերցնում է ծխախոտը, քաշում անկիւն պատրաստում. կրակ կպցնում և ապա մատներով սրբելով շրթունքները ծխաքարտում. կրակ կպցնում ապա մատներով սրբելով շրթունքները ծխաքարտում. շին կպած տեղը, համեցէք անում պարոնին... Նորեկը հաղիւ կարող է շին կպած իւր ծիծաղը ալս պարակական էտիկէտներից. Զը նակելով որ առևտրականներն ունին եւրոպական գեղեցիկ անեակներ, կահաւորւած Վիէնավի փալլուն աթոռներով և զարդարած պարակական գովական գորգերով, ախու- ամենալինի ծալապատիկ են նստում, պատառաքաղ, զանակը գրալ և անձեռոցներ երբէք գործ չեն ածում Ծիծաղաշարժ է զրանց գրալ—ամբողջ հինգ մատները խրելով ամանի մէջ, վերցնում են փլաւը և իրանց առաջ հացի վրակ ածում, ապա հացի միուը մանրացնելով խառնում հետը ու զարձեալ իւրոտած, փալլուն մատներով վլաւը չիշփացնելով անուշ անում. այդ տարօրինակ գործողով թիմը կատարելուց չետու սկսում են ամեն մի մատը մի քանի անգամ խոթելով իրանց ընթանը մնծ ախորժակով ծծել, Վերջն ի հարկէ լւացում են, Ազդ ձեն աւելի բարդ կերպով գործ են դնում պարզիկները, Սալմաստիները գործ են ածում կնոճի համեղ պանիր, որն մի առանձին հոգատարութեամբ և ճաշակով են պատրաստում, նրա հետ խառնում են վարդի թերթերը, ուշիան կամ ավ կանաչեղին, որն աւելի լաւ կատկութիւն է տալիս,

Ժողովուրդը գլխաւորապէս պարապում է երկրագործութեամբ, մշակում է իւր ալղիները, որոնցից ախքան էլ մնծ արտահանութիւն չի լինում, ավ իրանց տան համար.

Կտաւագործութիւնը սաստիկ տարածած է, նրանք գործում ներկում և վաճառականների ձեռքով արտահանում Ռուսաստան և Վան. պարապում են նողապէս և զարբնութեամբ.

Հողատիրութիւնը (հողերի ինդիբը) շատ խճճած է Սալմաստում, Գլխաւորապէս հողաբաժանութեան երկու սիստեմ կա.

1. Խ ա լ ի ս ա հողեր, որ նշանակում է արքունական հողեր, այդ հոգերն ինքը տէրութիւնն է տալիս ժողովրդին մշակելու

2. Ա զ ա լ զ հողեր՝ ալսպէս կոչում են խաների կոտալով վերցրած հողերը. Ան գիւղը, որ նստում է խալիսա հողերի վերակ, 10 փթի տեղին հարկ է տալիս 6 րուբլի, 3 ր. էլ տան հասած և գործող արական անդամնից, սրանով վերջանում է ամեն բան, որ համեմատաբար աւելի թեթե է. Աղալզ հողերի վրակ ապրող գիւղացիների դրութիւնն աւելի վասէ է, նրանք տալիս են և խալիսակի (10 փ. 6 ր.) հարկը խանին և բերքի 9 մասից մի մասը. Եւ ահա դրա պատճառն ինչ է, Ան երկրագործը, որ

խալիսա հողի վրաէ է, իրան արտի կամ ազգու տեղերը ժամանակի ընթացքում փողով առած է, նրանից իրաւունք չունին ատսանորդ առնելու իսկ աղաւող հողի վրաէ ընակուղ գիւղացին անհող է, փողով գնած չէ, արդ պատճառով նրանից վերցնում են և տասանորդ, Այս գիւղացիները կատարեալ ճորտեր են, Որովհետեւ խանը կապալով է վերցրել արդ գիւղիրը, ուրեմն որքան լաւ հարատանարէ ճորտերին, անքան ինքը ճոխի կարող է աղրել կանանց թիւն աւելացնել, կաշառք, ընծաներ տալ ուր հարկն է, որպէս զի միւս տարիները կապալն իւր ձեռքից չելնի, Այս երկրում ոչ դատ կալ և ոչ զատաստան, ուրեմն ող պիտի լաէ թշւառ ճորտի բողոքը. ով շատ կաշառք կերցրեց, լաղթութիւնը նրանն է, Պարսկաստանում հողատիրութեան սիստեմը տրամադրում է ժողովրդին առնել և ծախել հողը, արդ պատճառով աղքատացած, պարտքի տակ ընկածինը միշտ առնում են հայ վաճառականներն ու թուրքերը, Անհողների թիւք քանի զնում շատանում է, իսկ լորդական կալւածափութիւնը անում, Ժամանակի ընթացքում ճորտութիւնը կարող է մեծ չափեր առնել Պարսկաստանում, Թուրք հասարակ ժողովրդի դրութիւնը մանաւանդ անսանելի է, Խաների անիրաւութիւնները իրանց ճորտերի վերաէ ծարակեղութեան է հասնում, նրանք մինչև անգամ երեմն կովիրից, ոչխարներից, մարդկանցից և ալն (աշխատող տաւարից, օր. եղից չեն առնում) հարկ են վերցնում, Խանի քէփն ուղած ժամանակը կարող է գուրս վանաել գիւղացիներին իւր հողից, աւելի օգուտ աւող գիւղացիներին ընակեցնելու նպատակով, Եւ առա զժքազդ ճորտը մի գեղեցիկ օր իւր ամբողջ ընտանիքով գլուխ զնելու տեղ անգամ չը պիտի ունենալ... Խաներն աւելի հավերին են աել տալիս, որովհեան վերջիններս աւելի աշխատանէր են, ուրեմն աւելի լարմար հարատանարութեան։

Չատ անգամ կապալի ժամանակ տեղի է ունենում խաների մէջ սաստիկ մրցումն, ընծաներ (կաշառք) են տալիս և արդ ծանր հարկերը, իրանց շուալ ծախսերը պէտք է հանեն խղճուկ ժողովրդի կոնակից,

Խալիսա զիւղ են Հաւթուան, Ղալասար և ալն, Աղալդ գիւղեր են Փալաճուկ, Մանամ, Ախտախանա և ալն։

Հողերի մշակութիւնը տարրեր ձեռվ է կատարում, Արտերը ցանում են աշունքը, գարնանացանը չը բուանում, և իւրաքանչիւր արտ կարելի է ցանել մի տարի, ակնունետեւ շարի պէտք է հանգստացնել, կամ առուստ են ցանում և մի քանի տարուց լնառն երբ առուստի արմատները փթում են, տեղը ցորեն են ցանում, որ շատ լաւ է լինում, Հողը պարարտացնում են աղք ածելով, կամ առուստ ցանելով ու բանջարանոց դարձնելով։ Հողը կաւացին բաղադրութիւն շատ ունի, արդ պատճառով ովքը քիչ է և շատ կարծր է, դժւար է վարւում, ցանքի համար պէտք է անպատճառ գոմնչներ պահել Արօտ չը կալ երկրագործութիւնը շատ ծանր է, արդ պատճառով իւրաքանչիւր գիւղում 5, 10 կտմ՝ 15 տուն տաւար է պահում և

միւսների արտերը փողով վարում։ Հնձի ժամանակ նունպէս իրանք չնուրանում, շատներն արտ հնձել չը գիտեն, ապ Սումակի քրդերը և Աղբակի հակերը խումբերով զալս են Սալմաստ և կասլառով արտերն հնձում։ Արօհակերը խումբերով զալս են Սալմաստ և կասլառով արտերն հնձում։ Արօհակերը չը լինելու պատճառով անասնապահութիւնը թուլ է, կովեր, մատակներ պահում են միան կաթի, մածնի ու պանրի համար, որ շատ զեղցիկ պատրաստում են։

Սրանից 7 - 8 տարի առաջ Սալմաստը ունեցել է Տէր-Թողիկի դպրոցներ, բայց 1882 թ. Թագրիզի երջանկալիշատակ առաջնորդ Մուշեղ եպիսկոպոսը բարողելով, համոզելով, ոգեսորելով բաց է արել 10-ի չափում ուսումնարաններ, որոնցից երկուն օրիորդաց է, ժողովրդի դէպի ուսումնանեցած պահանջն անքան է եղել, որ Տէր-Թողիկի դպրոցներ է պահնել ապա մի եռանդուն, աշխատասէր եպիսկոպոսի ազդեցութեամբ, ոչ իրան, ժողովրդի պահանջն հիման վերակ բացալ են փոքր ի շատէ կանոնաւոր դպրոցներ, բնական է, որ Մուշեղի մահից իտ, երբ իւր ամջորդը թուլ էր, նույն ազդեցութիւնը չէր բանեցնում, պիտի ընկնէր, Վերջին տարիներս, Մխիթարեան եպիսկոպոսի առաջնորդութեան ժամանակներից մկնել է փոքր ի շատէ կանոնաւորել, Ուսուցիչներից շատերը անպատրաստ են իրանց կոչմանը, իրանք էլ են խոստովանում ալդ, Աւանդած առարկաներն են՝ հալոց լեզուն, թւարանութիւն, հալոց պատմութիւն, ուսուաց լեզու, աշխարհագործիւն, երեւմն պարսկերէն, Երեխանները կարգում են գոռալով ու երգելով կէտադրսւթիւն չը կաւ, գիտակցական, զարգացողական ընթերցանութեան հոտն անդամ չը կաւ կարգապահութիւնը սաստիկ թուլ է, ով ուղում է դասի ժամանակ դուրս ու ներս է անում, մէկը միափառ տեղ առաջ թուլում, դաս պատասխանում, աշխակերտն առանց լարգելի պատճառի բացակարում է և այս բոլորը ուսուցչի համար սովորական բաններ են... Նա բոլորովին չի էլ զգում, որ այս բոլոր անլարմարութիւնները դպրոցի լառաջազիմութիւնը սպանում են, Որոշ կուրս, զասարաններ չը կան, անապէս որ եօթը, ութը տարւակ աշխակերտը զեռ շարունակում է սովորել, նոյնը կրկնել, կուրսը մօտաւորապէս կարելի է հաշմել մինչեւ առաջին զասարան, թէև տեղանել թուլում են մինչեւ երկրորդի կուրսը Բացի Հաւթուանից, ոչ մինը փոքր ի շատէ կանոնաւոր զրադարան չունի. Այս բոլոր խոչնդունների դէմ կարելի էր կումել ունենալով Սալմաստում չորս զասարաննեան, կամ դոնէ երեք զասարաննեան մի կանոնաւոր կեդրոնական դպրոց, որտեղից դուրս եկողները կարող էին գիւղական ուսուցչիներ լինել. Կեղրանական դպրոցը ամեն կողմից մեծ զարկ կը կար ժողովրդին լաւաջ շարժելու...
Սալմաստում կատ նաև Բարեգործական ընկերութիւն,